

JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 27.07.2022
Published/Yayınlanma 30.08.2022
Article Type/Makale Türü Research Article

Citation/Alıntı: Raofi, F. (2022). Afganistan-Çin ilişkilerinde ortaklık politikaları ve bölgesel rekabet. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 9(86), 1533-1545.
<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.3195>

Farangis RAOFI

<https://orcid.org/0000-0001-5787-6773>

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler ABD., Kırşehir / TÜRKİYE

AFGANİSTAN-ÇİN İLİŞKİLERİNDE ORTAKLIK POLİTİKALARI VE BÖLGESEL REKABET*

PARTNERSHIP POLICIES AND REGIONAL COMPETITION IN AFGHANISTAN-CHINA RELATIONS

Issue/Sayı: 86

Volume/Cilt: 9

jshsr.org

ISSN: 2459-1149

ÖZET

Afganistan'ın doğal kaynakları ve stratejik konumu, onu büyük güçlerin nazarında bir çekim merkezi haline getirmiştir. Ülke, büyük güçlerin hakimiyet alanı içinde yer aldığından yakın tarihi boyunca bu coğrafyada hep bir var oluş mücadelesi vermiştir. İşgal ve iç savaş bölgenin kalkınmasını her anlamda sekteye uğratmış olsa da bu sürecin aşılması için denge politikaları ve iş birlikleri oluşturulmuştur. Bu hususta ekonomi, bölgesel yaklaşmanın en önemli unsurları arasında yer almıştır. Bu çalışmanın hedefi Çin'in siyasi ve ekonomik politikalarında Afganistan'ın önemini ve konumunu belirlemektir. Bu hedef doğrultusunda ortak ekonomik çıkarlarla finansal kazanımların ve iş birliklerinin bölge siyasetine ne şekilde tesir ettiği ve ilişkileri ne yönde şekillendirdiği sorusu çalışmanın ana problem sorusu olarak kullanılmıştır. Ayrıca Çin'in "bir yol bir kuşak" projesi ekseninde İpek Yolu'nu canlandırma düşüncesiyle Afganistan'a yönelik amaçlarını gerçekleştirip gerçekleştirmediği gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Her ne kadar ortak tehditler bölgesel yaklaşmanın önünde önemli bir engel olsa da ortak ekonomik çıkarlar ve finansal kazanımlar yaklaşmayı kolaylaştırmaktadır. Bu tür yaklaşımların niteliği çıkarlarla doğru orantılıdır. Ayrıca Çin'in ekonomik olarak büyümesi beraberinde enerji talebinin artmasına sebep olmuştur. Bu talebin Afganistan'dan karşılanması düşüncesi bölge güvenliği sorusunu gündeme getirmektedir. Afganistan'ın coğrafi konumu nedeniyle Çin ve Hindistan'ı birbirine bağlayan enerji koridoru üzerinde bulunması, ABD ve Rusya dahil diğer büyük güçlerin dikkatini de bu yöne çekmiştir. Bunun önüne geçmek isteyen Çin, birtakım stratejiler geliştirmiştir. Bu bağlamda çalışmamız rekabet ve iş birliği çerçevesinde Afganistan-Çin ilişkilerini ele almıştır. Bununla birlikte güvenlik politikalarının bölge hakimiyeti üzerindeki etkileri tartışılmıştır. Bölgenin diplomatik ve ekonomik gelişiminde Afganistan'ın rolü değerlendirilmiştir. Araştırmanın konusuna yönelik yazılı ve elektronik materyaller alan taraması yöntemiyle incelenmiş, ortaklık ve iş birliği faaliyetlerinin hangi alanlarda daha çok etkili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Çin'in Afganistan'a yaklaşma politikasıyla güvenlik beklentileri arasındaki ilişki irdelenmiştir. Bu çalışma kapsamında elde edilen verilerin gelecekteki çalışmalara ışık tutması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Çin, iş birliği, rekabet, bölgesel analiz.

ABSTRACT

Afghanistan's natural resources and strategic location have made it a center of attraction for the great powers. Since Afghanistan is under the dominance of great powers, it has always struggled for existence in this geography throughout its recent history. Although the occupation and civil war have disrupted the development of the country in every sense, balance policies and cooperation have been established to overcome this process. In this regard, the economy is among the most important elements of regional rapprochement. The aim of this study is to determine the importance and position of Afghanistan in China's political and economic policies. In line with this goal, the question of how common economic interests, financial gains and cooperation affect regional politics and how the relations are shaped has been used as the main problem question of the study. In addition, issues such as whether China has achieved its goals for Afghanistan with the idea of reviving the Silk Road in the axis of the "one road and one belt" project have been emphasized. Although common threats

* Bu çalışma, yazarın Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yazılan "AFGANİSTAN-ÇİN İLİŞKİLERİNİN REKABET-İŞ BİRLİĞİ ANALİZİ (2001-2021)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

are an important obstacle to regional convergence, common economic interests and financial gains facilitate convergence. The nature of such rapprochement is directly proportional to the interests. In addition, China's economic growth has led to an increase in energy demand. The idea of meeting this demand from Afghanistan raises the question of regional security. The fact that Afghanistan is located on the energy corridor connecting China and India due to its geographical location has drawn the attention of other great powers, including the USA and Russia, in this direction. China, which wants to prevent this, has developed some strategies. In this context, our study deals with Afghanistan-China relations within the framework of competition and cooperation. However, the effects of security policies on regional dominance are discussed. The role of Afghanistan in the diplomatic and economic development of the region has been evaluated. Written and electronic materials on the subject of the research were examined by field scanning method, and it was tried to determine in which areas partnership and cooperation activities were more effective. In addition, the relationship between China's policy of convergence with Afghanistan and security expectations has been examined. It is aimed to shed light on future studies with the data obtained within the scope of the study.

Keywords: Afghanistan, China, cooperation, competition, regional analysis.

1. GİRİŞ

İki kutuplu Soğuk Savaş dönemi her ne kadar silahlanma yarışının zirveye ulaştığı bir dönem olarak lanse edilse de bu devir, uluslararası konjonktürde nispeten istikrarlı bir barış dönemi olarak adlandırılır. Bunun sebebi dönem ülkelerinin güvenlik algılarına bağlanmaktadır. Soğuk Savaş'ın son evresinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) başlattığı Afganistan müdahalesi ise çok aktörlü yeni bir güç mücadelesinin fitilini ateşlemiştir. Bu sürece en önemli tepkilerden birini Çin Halk Cumhuriyeti gerçekleştirmiştir.

Çin, yakın tarihi boyunca komşusu Afganistan ile olumlu ilişkiler geliştirdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) 2001'deki Afganistan işgali sonrası Çin, dönemin Cumhurbaşkanı Hamid Karzai ile resmi ilişkiler kuran ilk ülkelerdendi.* Bu amaçla Çin'in Kabil'deki büyükelçiliği 2002'de yeniden açıldı. Bu iyi niyet göstergesini diplomatik destek vaatleri izledi. İlerleyen süreçte Çin ve Afganistan genel ilişkileri ilerletmek, ayrıca ekonomik ve siyasi iş birliği oluşturmak için çok sayıda ikili anlaşma imzalamıştır.

Çin, her ne kadar Afganistan'a askeri birlik göndermemiş olsa da Afganistan güvenlik birimlerine önemli oranda destek vermiştir. Amerika'nın bölgeden çekilmesinin ardından Pekin'in bu hamlesi, Afganistan yönetimine yakınlaşma çabaları olarak görülmüştür. Ancak Çin'in iç karışıklıklarla mücadele tecrübesi, özellikle de Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde istikrarlı bir süreç temin etme çabaları Afganistan'da ilgi gördü. Bu durum Pekin'in, Kabil'in stratejik hesaplarında niçin önemli bir yer tuttuğunu gözler önüne sermektedir. Bunun yanında iki ülke arasında geliştirilen ekonomik iş birlikleri ve yeni oluşturulan ticari ilişkiler Çin'e önemli fırsatlar sunmuştur. Özellikle Afganistan'daki zengin maden rezervlerinin keşfi Çin'in ülkedeki ekonomik çıkarlarını artırmasına ve Pekin ile Kabil'in ilişkilerini kuvvetlendirmesine olanak tanımıştır.

Afganistan-Çin ilişkilerinde kurulan ortaklıklar bölge güvenliği açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. Çin'in Afganistan'a yakınlaşma politikasıyla güvenlik beklentileri arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Mevcut yakınlaşma politikasında Çin'in yanı sıra Afganistan'ın ekonomik ve siyasi çıkarları da yer almaktadır. Bu ve bunun gibi çıkarımlar çalışmamızın hipotezlerini oluşturmaktadır.

Çalışmada özen gösterdiğimiz hususlardan biri de zaman ve mekân merkezli araştırmalarda uygulanması gereken metodun tutarlılığıdır. Bu bağlamda konu Afganistan-Çin ilişkileri özelinde Orta Asya bölgesiyle, yirminci asrın sonları ve yirmi birinci asır ile sınırlandırılmıştır. Elbette ki tarihi akışı ve konu bütünlüğünü gözetmek adına yer yer zaman dilimi ve coğrafya esnek tutulmuştur.

Bu çalışma, Asya'nın en önemli dinamiklerinden biri olan Çin'in Afganistan ile kurduğu ortaklık ilişkilerini, bu ilişkilerin altında yatan nedenleri ve amaçları ele almaktadır. Bu çerçevede Afganistan ile Çin arasındaki askerî, ekonomik ve siyasi ilişkilerle bu ilişkilerin neticeleri çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Bu minvalde ele alınan çalışma Türkçe, İngilizce ve Farsça kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir. Söz konusu kaynaklar çalışmanın özgünlüğünü arttırmıştır. Kullanılan materyaller ve izlenen metod neticesinde çalışmanın literatüre katkı sunacağı kanaatindeyiz.

2. MATERYAL ve YÖNTEM-TEKNİK

Araştırma veri toplama ve analiz etme olmak üzere temelde iki kategoride ele alınmıştır. Bu minvalde Çalışma literatür taraması yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Konu ile ilgili yerel ve uluslararası materyaller toplanmış, bu materyaller konunun bütünlüğü gözetilerek çalışmaya derç edilmiştir.

* "Ülke" ve "Devlet" kavramları birbirinin yerine kullanılmaktadır.

3. İŞ BİRLİĞİ ve REKABET İLİŞKİSİNDE BÖLGESEL GÜVENLİĞİN ÖNEMİ

Bölgesel güvenlik, bölgesel bir sistemin üyelerinin belirli bir zamanda kullandığı ulusal güvenlik (dış tehditlerden kurtulma fikri) ile ilgili tüm kavram ve yorumların bir kümesidir. Bölgesel güvenlik, bağımlılık ve iş birliği kategorisiyle bağlantılıdır. Yani belirli bir coğrafi bölgedeki ülkelerin güvenliği, tehditler ve kırılmalıklar açısından birbirine bağlıdır. Bu karşılıklı bağımlılık iş birliği ihtiyacını ortaya çıkarır (Benyal, 1397: 17).

Enerji ve ticaret diplomasisinde çok paydaşlı yaklaşımın savunucuları devletin ve devlet dışı aktörlerin önemini vurgularken, paydaşların çıkarlarının nasıl temin edilebileceğine dair yorumlarda da bulunmaktadır. Buna göre ulus ötesi iş birliği projelerini planlama, söz konusu çıkarların temini hususunda en önemli stratejiler arasında görülmektedir. Bu çıkarların temelinde ise ekonomi ve güvenlik yatmaktadır (Huda ve Ali, 2017, 205).

Soğuk Savaş esnasında ortaya çıkan iş birliği ihtiyacı, rejimlerin ve siyasi ve güvenlik kurumlarının oluşumuna yol açmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, yeni tehditlerin ortaya çıkması nedeniyle, bölgesel iş birliği güvenliği adı altında güvenlik iş birliği ihtiyacı yeni bir yol ve konsept olarak ortaya koyulmuştur. Buna göre karşılıklı bağımlılığın sağlanması, teşvik edilmesi ve askeri güvenlik standardının artması, caydırıcı diplomasiyle ticari ve ekonomik etkileşim mekanizmalarının güvence altına alınması planlanmıştır. İş birliğine dayalı güvenlik alanında, hükümetler rekabet etmek yerine iş birliği yaparlar ve kalıcı veya geçici tehditlere karşı koymak için araçlar ararlar. Böylece güven, karşılıklı bağımlılık ve ekonomik ortaklık, bölgesel iş birliğinin temel direklerini oluşturmaktadır (Benyal, 1397: 17).

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber yeni dünya düzeni kurulmaya başlanmıştır. Bu süreçte gerek Avrupa'da gerekse Asya'da bölgesel yakınlaşmaların gerçekleşmesi, ortak tehditlerle uğraşan ülkelerin sorunlarının çözümü hususunda önemi rol oynamaktadır. Bu tür yakınlaşmaların bölgesel entegrasyon problemlerinin çözülmesi için en uygun strateji olduğu genel kabul görmektedir. Bölgesel yakınlaşma, devlet unsurlarının uluslararası düzeyde birtakım çıkarlar temin etmek amacıyla birlikte çalışma süreci olarak tanımlanmaktadır. Bu süreçte başarılı olmak ise ortak kararlara ve iş birliğine bağlı olarak nitelendirilir (Quwan, 2008, 250). Ancak bu süreçlerin gerçekleşmesi temelde güvenliğin sağlanmasıyla mümkündür. Bu durum Afganistan'ın güvenliğini diğer devletler açısından da önemli kılmaktadır.

Güvenlik kavramı, ulusal güvenlikle uzun bir müddet eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Yani devletin siyasi otoritesinin devamlılığı olarak tanımlanmıştır. Bu devamlılığı sürdürmek için daha çok askeri yöntemler öne çıkarılmıştır. Güvenlik kavramı hususunda "devlet egemenliği" varlığını muhafaza etmesine rağmen, farklı tehditlere çözüm bulma hususunda devletlerin ortak hareket etmesi dikkati çekmektedir (Ergüven, 2016, 771). Fakat bu tür ortaklıklar güvenlik ortamından etkilendiği gibi, güvenlik de iş birliği kapsamında değişebilir. Muhtemel ortaklıklar ve temin edilecek fayda, devletlerin yanında birçok farklı unsura da etki eder. Bu yüzden ülkelerin ortaklık geliştirmeleri beraberinde güvenlik ve istikrarı da getirebilir. Çin-Afganistan ilişkileri de bu minvalde benzerlikler gösterir. Bu durumu devam ettirebilecek temel unsur, ortak çıkarların muhafaza edilmesidir. Bu tür projeler hem diplomatik açıdan hem de güvenlik açısından önemli yakınlaşmalar sağlamaktadır (Şaran, 2022, 4).

Bugün Afganistan, ülkelerin bölgesel bölünmeleri ve doğal siyasi coğrafya açısından Orta Asya, Güney Asya ve Orta Doğu bölgeleri arasında yer almaktadır. Afganistan, coğrafi pozisyonu sebebiyle Doğu-Batı ve Kuzey-Güney arasında uzun yıllar bir köprü görevi gördü. Ülke süreç içerisinde ekonomik statüsünü yitirmesine rağmen, jeopolitik ve jeo-stratejik önemi nedeniyle XIX. yüzyılda İngilizlerle Rusların çatışma ve rekabet alanına dönüştü. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Afganistan'ın ekonomik ve ticari önemi arttı ve bölge ülkelerinin ticaret ve ekonomi alanında yeni adımlar atması için bir fırsat doğdu. Ancak bölgedeki güvenlik problemleri bu alanda ilerlemeyi engellemiştir. Afganistan ve bölge ülkeleri arasındaki bu etkileşim ticari, ekonomik, politik ve güvenlik alanlarında giderek daha da önemli bir hale gelmiştir. Ancak Afganistan ile bölge ülkelerinin etkileşimi şimdiye kadar pek de olumlu seyretmemiştir. Örneğin bölge ülkelerinin çıkar çatışmaları rekabete yol açmış ve bu rekabet Afganistan'ın ulusal güvenliğine müdahale etme aşırılığına kadar gitmiştir (Benyal, 1397, 26).

Bölgesel güvenlik, bağımlılık ve iş birliği kategorisiyle bağlantılıdır. Belirli bir coğrafi bölgedeki ülkelerin güvenliği, tehditler ve kırılmalıklar açısından birbirine bağlıdır. Bu karşılıklı bağımlılık iş

birliği ihtiyacını ortaya çıkarır. Soğuk Savaş sırasında iş birliği ihtiyacı, rejimlerin, siyasi ve güvenlik kurumlarının oluşumuna yol açmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra yeni tehditlerin oluşmasıyla, bölgesel iş birliği güvenliği adı altında güvenlik iş birliği ihtiyacı yeni bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre karşılıklı bağımlılığın sağlanması, güvenlik standardının artması ile ticari ve ekonomik etkileşim mekanizmalarının güvence altına alınması amaçlanmıştır. Zira hükümetler güvenlik alanında rekabet etmek yerine iş birliği yapmayı tercih ederler. Buradaki amaç her türlü tehdide karşı koymaktır. Görüldüğü gibi güven, karşılıklı bağımlılık ve ekonomik ortaklık, bölgesel iş birliğinin temel direklerini oluşturmaktadır (Benyal, 1397, 17).

4. 1992 – 2001 YILLARI ARASINDA ÇİN-AFGANİSTAN İLİŞKİLERİ VE İKİLİ POLİTİKA

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'da yenilgisinin ve bölgeden çekilmesinin ardından, Pekin'in Afganistan'ın iç işlerine müdahil olma fırsatı yakaladı. Pekin, temel olarak Çin'in bölgedeki çıkarlarına ters düşebilecek herhangi bir rakip gücü Afganistan'dan uzak tutmak istiyordu. Öte yandan, iç savaş ve güvensizlik Çin'in Afganistan konusunda tarafsız bir pozisyon almasına sebep oldu. Çin'in Kabil'deki Taliban rejimiyle ilişkilerinde bir problem olmamasına rağmen Pekin, Afganistan meselesinden stratejik olarak uzaklaşmak durumunda kalmıştır. Afganistan her ne kadar şiddetli bir iç savaş süreci yaşasa da Pekin'in bölgede ulusal ve uluslararası çıkarlarıyla çatışacak rakipleri yoktu. Dönemin Afganistan Devlet Başkanı Burhaneddin Rabbani, Pekin'in Kabil rejimini desteklemesine ve Pakistan'ın muhalif gruplara desteğini kesmeye ikna etmesine rağmen, 1992-1996 döneminde Afganistan ve Çin arasındaki ilişkiler diplomatik yazışmalarla sınırlı kalmıştır (Ehsan, 2013, 239). Ancak 1996 yılının başlamasından kısa bir süre sonra Çin, Afganistan'daki güvensizlik ve siyasi istikrarsızlık ortamından rahatsız olmuştur. Buna sebep olarak Çin, kendi iç güvenlikleri ile ilgili çekincelerini göstermiştir (Dutta, 1998, 100). 1979 sonrası ise Afganistan devlet ve devlet dışı unsurların sebep olduğu bir dönüşüme uğramış terörizm, iç savaş, savaş, şiddet ve fakirlik gibi aktörlerle anılmaya başlamıştır (Erman, 2019, 164).

Taliban'ın Afganistan'da radikal İslamcı bir grup olarak ortaya çıkmasıyla birlikte Pekin yetkilileri, Sincan'da da benzer bir oluşumun yayılması hususunda endişelenmiştir. Pekin kendi bakış açısıyla, Taliban hareketinin Sincan da dahil olmak üzere İslam dünyası için evrensel bir propaganda olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple Çin, Pakistan'ın bu tür konularda Kabil ve Pekin arasında arabuluculuk yapmasını istemiştir. Pakistan, Afganistan'daki Hindistan etkisini önlemek ve Orta Asya devletlerine güvenli geçişini sağlamak için Kabil'deki "dost" Taliban rejimini desteklemiş, Çin ile Taliban arasındaki ilk temas ise Pakistan aracılığıyla gerçekleşmiştir (Ehsan, 2013, 240).

Taliban'ın eski üyelerinden Abdul Salam Zaeef, dönemin Çin Büyük Elçisi'nin Taliban'ın lideri Molla Ömer ile görüşmüş ve birlikte yeni kararlar alınmıştır (Erman, 2019, 164). Bütün bu diplomatik çabalar Çin'in Sincan'daki Uygur hareketiyle ilgili endişelerinden kaynaklanmaktadır. Zira Çin, Uygur'daki Türkleri ayrılıkçı unsurlar olarak nitelendiriyordu. Uygur Türkleri ise kendilerine uygulanan ayrımcılıktan rahatsızdı. Sonuç olarak Çinliler, kendi çıkarları doğrultusunda Taliban'a eskiyen teçhizatı için silah ve yedek parça sağlamayı kabul etti. İki taraf askeri temasları resmileştirmeyi kabul etti (Ehsan, 2013, 240). Buna karşılık Taliban, Afganistan topraklarının Çin'e karşı kullanılmasına izin vermeyeceklerini açıkça ortaya koydu (Erman, 2019, 164).

5. ÇİN'İN AFGANİSTAN POLİTİKALARI VE DİĞER BÜYÜK GÜÇLERİN BÖLGEDEKİ TESİRİ

Bir bölgenin coğrafî konumu sebebiyle ortaya çıkan potansiyel tehditler, güvenlik zafiyetleri, üstünlük ve zayıflık, ittifak girişimleri vb. eksende geliştirilen politikalar, jeopolitiğin tarihsel gelişimi içinde farklı bakış açıların oluşmasını gerektirmiştir. Afganistan'ın da coğrafî konumu sebebiyle büyük devletler nazarında önemli bir yere sahip olduğu dikkati çekmektedir. Zira Afganistan, tarihsel süreçte Çin, Hindistan, Türkistan, İran gibi önemli merkezlerin arasında ve zengin bir medeniyet sahasında bulunmuş olmasıyla göze çarpmaktadır (Erman, 2017, 396).

Amerika'nın Afganistan coğrafyasındaki hedeflerini tehdit edebilecek en önemli unsurları Rusya, Avrupa Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti olarak nitelendirebiliriz. Bu unsurlar tek başlarına Amerika için çok önemli bir problem oluşturmaları da bunların arasında gerçekleşebilecek herhangi bir birlik, Amerika'nın Avrasya'daki çıkarlarını önemli ölçüde riske atacaktır. Bu hususta Çin ve Rusya'nın Şangay İş Birliği Örgütü (ŞİÖ) çerçevesinde kurduğu yakın ilişkiler ve Avrupa Birliği'nin hamleleri Amerika'yı yeni stratejiler üretmeye zorunlu kılmıştır (Gökırmak, 2011, 11).

Çin, 11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan terör saldırısının ardından, Amerika'nın tepkisine destek verdi. Ancak Afganistan'daki Amerikalı ve Avrupalı müttefiklerin varlığı Çin'i rahatsız etti. Bu minvalde Çin, Afganistan'da sadece Amerika'nın askeri olarak etkinlik göstermesi yerine koalisyona bağlı bir çokuluslu yönetimin etkin olmasını talep etti. Bu durum Afganistan'da NATO gücünün meydana gelmesine imkân tanıdı (Erman, 2019, 165).

Çin'in Afganistan'da herhangi bir askeri müdahalesi olmaksızın Kabil ile ilişki geliştirmesi muhtemeldir. Ancak Çin, Afganistan'da kalkınma projeleri yürüttüğünden bölgenin kolluk kuvvetlerini finanse etmesi pek olası görülmemiştir. Ayrıca Amerika'nın Afganistan'dan çekilmesiyle birlikte Çin'in bu stratejisi değişkenlik gösterebilir bir hal almıştır. Örneğin Haziran 2012'de Çin ve Afganistan, stratejik iş birliğine dayalı ilişkilerini Pekin'deki bölgesel konferansta ortaklık düzeyine çıkarmaya karar vermiştir. Buna karşılık Çin, Afganistan hükümetiyle yapılan anlaşmanın bir parçası olarak 300 Afgan polis memuruna eğitim vermeyi kabul etmiştir (BBC News China, 2012).

Amerika ve NATO güçleri Afganistan'a müdahaleye hazırlanırken ŞİÖ, ticaret, yardım ve askeri desteğe erişim için Orta Asya bölgesini meşgul etmiştir. ŞİÖ ile ilgili problem, onun Afganistan gibi önemli konularda bile üyelerinin fikir birliğinde olma şartını öne sürmesidir. Orta Asya devletleri arasındaki anlaşmazlıklar da bazı konularda iş birliğine engel olmaktadır. Afganistan'ı istikrara kavuşturmak için harekete geçmek ŞİÖ üyesi ülkelerin çıkarıdır. Ancak stratejik bölünmeler bu tür faaliyetleri engellemeye devam edebilir (James, 2013: 21).

Çin ve Rusya, Afganistan'daki Amerikan etkisinin azalmasından sonra avantaj sağlamaya çalıştı. ABD birlikleri 2014'te Afganistan'dan ayrılmaya hazırlanırken, büyük bir bölgesel değişim yaşandı. Çin ve Rusya, Afganistan'daki nüfuzlarını genişletmeye ve bölgedeki etkinliklerini arttırmaya karar verdi (BBC News China, 2012). Böylece Afganistan'ın yeni siyasi süreci başlamış oldu.

6. ÇİN'İN EKONOMİK BÜYÜMESİ VE ENERJİ TALEBİNİN ARTIŞI

Afganistan ve Çin, Eylül 2012'de Çinli yetkililerin ziyareti sırasında, bir dizi güvenlik ve ekonomik anlaşma imzaladılar. Dönemin Çin Dışişleri Bakanı Shen Chang Huan, Afganistan'ı ziyaret eden en üst düzey Çinli yetkili oldu. Afganistan ve Çin arasında kültürel, ekonomik ve teknik iş birliği alanlarında 22 anlaşma imzalandı. Çin, Afganistan'da petrol arama ve çıkarma faaliyetleri için onay aldıktan sonra milyonlarca varil petrole potansiyel olarak erişim kazandı. Ülkenin kabinesi, Çin Ulusal Petrol Şirketi'nin (CNPC) Amu Darya havzasında petrol blokları geliştirmesine izin veren bir anlaşmayı onayladı. Anlaşma, Çin'in artan iç talebinin ardından petrol kaynaklarını genişletmek istemesiyle gerçekleşti (Ehsan, 2013, 244).

Tablo-1. Afganistan'ın başlıca ihracat yaptığı ülkeler/1000 dolar (Afganistan Ülke Raporu, 2017, 26).

İthalatçı ülkeler:	2010	2011	2012	2013	2014
Pakistan:	138,375	- 199,529	- 235,091	- 307,598	- 392,166
Hindistan:	143,652	- 120,111	- 79,744	- 213,197	- 243,721
Amerika:	85,248	- 26,139	- 36,760	- 45,514	- 72,015
Almanya:	31,357	- 15,172	- 19,604	- 16,559	- 29,857
Çin:	3,680	- 4,403	- 5,187	- 9,595	- 17,372
Türkiye:	5,098	- 4,795	- 6,461	- 10,721	- 16,488

Çin, dünya nüfusunun neredeyse dörtte birine sahip ve dünyanın en büyük ikinci ekonomisi durumundadır. Artan kaynak ihtiyacı ile Afganistan, Çin için bir yatırım fırsatları ülkesidir. Zira Afganistan'ın rezervleri Pekin'in Afganistan'a olan ilgisini arttırmaktadır. Çin'in kısa süre içerisinde Afganistan'da büyük bir yatırımcı olarak ortaya çıkmayı planlamaktadır. 2001 yılından bu yana Çin, Afganistan'daki faaliyetlerini kademeli olarak artırmıştır. Artan ilgi, özellikle Pekin'in Kasım 2007'de dünyanın en büyük işletilmemiş maden rezervlerinden biri olan Afganistan'ın Aynak sahasına yaptığı 3.5 milyar dolarlık dev yatırımıyla kendini göstermiştir. Bu, Afganistan tarihinde bugüne kadarki en büyük doğrudan yabancı yatırım niteliğindedir (Wallace, t.y.). Bu durum Afganistan-Çin ilişkilerini önemli ölçüde olumlu etkilemiştir. Zira her iki ülke de mevcut yatırımlardan mahrum kalmak istememekte ve bu hususta gerekli hamleleri göz önünde bulundurmaktadır.

Çin'in yakın gelecekte Afganistan'daki yatırımını arttırmaya hazır olduğunu gösteren birçok veri mevcuttur. Afganistan'ın kuzey kesiminde keşfedilmemiş petrol ve doğalgaz rezervleri bulunmaktadır. Yakın zamanda bölgedeki petrol rezervleri bir Amerikan jeolojik araştırma grubu tarafından 18 kez araştırılmıştır. Rezervlerin 1.596 milyon varil olduğu tahmin edilmektedir. Afganistan'ın doğalgaz rezervleri ise ortalama 15.687 trilyon fit küpü bulmaktadır. Bu arada bölgede büyük demir cevheri

yatakları, kuzeyde altın rezervleri ve Jawkhar, Darband ve Aynak'ta bakır yatakları bulunmaktadır. (Ehsan, 2013, 245).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Çin, Orta Asya'da zuhur eden bağımsız cumhuriyetlerle ilişkiler geliştirdi. İlişkiler başlangıçta sınır anlaşmazlıklarını çözmek için geliştirilmişti ancak zamanla Çin'in Uygur Türkleri üzerindeki politikalarını uygulaması için derin güvenlik bağlarına dönüştü. Pekin'in "batıya açılma" kampanyası ağırlıklı olarak Orta Asya ile ekonomik entegrasyona odaklandı (James, 2013,18).

Dönemin Devlet Başkanı Hamid Karzai'nin 2010 yazında Çin'i ziyareti, Çin-Afganistan arasında kapsamlı iş birliği ortaklığının kurulmasına yol açtı. Buna ekonomik iş birliği, teknik eğitim ve Afgan ihracatı için tercihli tarifeler dahil edildi. Dönemin Çin Devlet Başkanı Hu Jintao, Karzai'nin ziyareti sırasında madencilik, hidroelektrik tarım, altyapı ve sulama projelerinde daha fazla iş birliği çağrısında bulundu. Ekonomik yardım ve ikili ticarete ek olarak, Çin-Afgan ekonomik komitesi doğal kaynaklar, yol inşaatı, elektrik ve tarım gibi sektörlerin iş birliği hususunda önemli beklentileri olduğunu vurgulamıştır (Erman, 2019, 166).

Terörle mücadele, istikrarı artırma ve ekonomik kalkınmayı teşvik etme amacıyla Orta Asya ülkeleriyle ilişkiler kurmak için bir forum oluşturuldu. Bu, 1996 yılında Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan'ın (Şanghay Beşlisi) sınır anlaşmazlıklarını çözmek ve sınır güvenliğini artırmak için foruma katılmasıyla başladı. 1998'de forum, bölgesel güvenlik ve ekonomik entegrasyona odaklanmaya başladı. Şanghay Beşlisi 1998 ve 1999'da yayınlanan bildiriler aracılığıyla Afganistan'daki gelişmelerle ilgili endişelerini dile getirmişti. Üye devletler Afganistan'daki terörden etkilenirken, Afgan sorununu kendi başlarına çözmek konusunda ne yetkindiler ne de etkindiler (Huasheng, 2012: 10). Vladimir Putin'e göre, 11 Eylül saldırıları ve ardından Afganistan'ın işgali ŞİÖ'nün kurulmasını hızlandırdı. Forum, 2001 yılında ŞİÖ dönüştü ve terörizm, ayrılıkçılık ve dini aşırıcılıktan oluşan üç boyutta mücadeleye odaklanmaya başladı (James, 2013,18).

Çin, 2001'den beri bölgede istisnai bir şekilde faaliyet göstermektedir. Sincan'ı Kırgızistan ve Tacikistan'a ve ardından Panj Nehri üzerindeki Amerikan yapımı köprüye ve Çin'i Karakoram otoyolu aracılığıyla Afganistan'a bağlayan yollar inşa edilmektedir. Karakorum sıradağlarından geçen ulaşım bağlantısı, özellikle Çin'in Pakistan'a doğrudan kara erişimi sağladığından ve gelecekte Hint Okyanusu'na bağlanabilmesinden ötürü çok önemlidir (Ehsan, 2013, 245).

Çin'in ulaşım hamleleri stratejik açıdan da oldukça önemlidir. Çünkü kuzeyde, Pakistan ve Afganistan arasındaki sınır, Wuhan Koridoru'nun Pakistan'ı Tacikistan ve Çin'e bağladığı Hindu Kuş dağları boyunca uzanmaktadır. Afganistan'ın el değmemiş zengin maden kaynakları, başta Çin olmak üzere dünyanın tüm ülkelerinden yatırımcıların ilgisini çekmiştir. Bununla birlikte, ABD'nin Afganistan'daki varlığı Çinliler tarafından bölgede barışı korumanın bir yolu olarak görülmekte ancak Pekin için bir ikilem yaratmaktadır. Afganistan'ın askeri açıdan güvenli, siyasi açıdan istikrarlı ve ekonomik açıdan müreffeh hale gelmesi için uzun vadeli beklentileri, komşularıyla ilişkilerinin güçlendirilmesine bağlı olacaktır (Erman, 2019, 160).

İstikrar artık Çin'in dış politikasının belirleyici ilkesi olmayabilir, ancak yine de birincil bir özellik durumundadır. Çin'in doğal kaynaklara yönelik yerel talebi, Çin endüstrisini Latin Amerika, Afrika, Orta ve Güney Asya'ya doğru yönlendirmiş durumdadır. Bu alanlar Çin ekonomisini beslemek için gerekli kaynakları sağlayacaktır. Pekin artık dış politikasında diğer devletlerin işlerini dikkate almaya başladı. Pekin, Sudan'daki hükümeti destekledi ve uluslararası gruplar Pekin Olimpiyatlarını "Darfur Olimpiyatları" olarak etiketlemekle tehdit edene kadar ülkeye yoğun bir şekilde yatırım yaptı. Birleşmiş Milletler'den gelen uluslararası baskının ardından Pekin, Sudan'ın Darfur kentindeki insani krizin çözümüne yardımcı olmak için müdahale etmeye istekli hale gelmiştir. Gelecekte Pekin, yabancı hükümetlerin Çin'e ihtiyaç duyduğu kaynakları sağlayacak kadar istikrarlı olması için diğer devletlerin iç işlerine daha doğrudan karışmaya istekli olabilir. Bu hususta kaynak güvenliğini sağlamak için Çin'in dış politika stratejisi "ekonomik büyüme ve kalkınma, güvence, kısıtlamalara karşı koyma ve kaynak çeşitlendirme" gibi hedefleri sergilemeye devam edecektir (Medeiros, 2009, 152-154).

Afganistan'daki son yıllardaki savaş ve siyasi istikrarsızlık durumu, dini aşırılık, terörizm ve uyuşturucu üretimi gibi problemlerin artık sadece yerel bir sorun olmadığı kanıtlandı. Bu zorluklar hem dünya güvenliğini hem de bölge güvenliğini fazlasıyla etkilemektedir. Çin, Sincan eyaletini Afganistan'a bağlayan 76 km'lik bir sınırını Afganistan ile paylaşıyor. Sincan, 1933'ten beri ayrı etnik

kimliğe sahip ve din temelinde ayrı bir devlet olduğunu iddia eden Uygur Müslümanları tarafından yönetiliyor. Sincan Uygurlarının Afganistan yerlileri ve komşu Orta Asya Cumhuriyetleri ile olan güçlü dini ve etnik bağları, bu bölgeyi stratejik açıdan daha da önemli kılıyor. Öte yandan, 2001 yılında ABD öncülüğünde yürütülen uluslararası toplumun müdahalesi, Afganistan'a enerjisini, minerallerini ve hammaddelerini dünyadaki tüm yabancı yatırımcıya açma fırsatı verdi. Bunlardan en büyüğü ise Çin idi. Afganistan'ın Pekin'in dış politikasının bir parçası olduğuna ilişkin geleneksel görüşler de zamanla değişime uğradı. Çin, 2001'den bu yana Afganistan'da daha çok askeri meseleler ve güvenlikle ilgilenen Amerika ve müttefiklerini serbest bırakmış olsa da Amerika ve NATO'nun 2014'teki çekilmesinden sonra birtakım zorluklar Pekin'i Afganistan'da daha geniş bir rol oynamaya teşvik etmiştir (Quwam, 2008, 255-258).

7. ÇİN'İN AFGANİSTAN'A YÖNELİK DIŞ POLİTİKASININ DOĞURDUĞU SONUÇLAR

Pekin, Afganistan'da iyi bir ekonomik diplomasi modeli izledi. 2002 yılında ilişkilerini normalleştiren Pekin, herhangi bir önemli adım atmadan önce güvenlik durumunun istikrara kavuşmasını bekledi. Ayrıca Afganistan'ı 2005'teki ŞİÖ zirvesi toplantısına davet ederek diplomatik angajman yolunda küçük adımlar attı. 2005'ten sonra iki ülke arasındaki iş birliği daha da derinleşti. Afganistan Bölgesel Ekonomik İş Birliği Konferansı (RECCA), Afgan ekonomisinin gelişimini vurgulamaya yönelik çok taraflı bir çabadır ve 2005 ile 2012 yılları arasında beş kez bir araya gelmiştir (Şanghai İş Birliği Örgütü, Ekonomik İş Birliği Örgütü, Güney Asya Bölgesel İş Birliği Derneği, Orta Asya Bölgesel Ekonomik İş Birliği Programı ve Orta ve Güney Asya Ulaştırma ve Ticaret Forumu). RECCA'nın 2012'de Duşanbe'deki beşinci toplantısında, Afganistan'ı komşuları ile bağlayan demiryolları ve otoyolların geliştirilmesine, TAPI boru hattı projesinin tamamlanmasına ve Afganistan'ın geliştirilmekte olan bölgesel elektrik enerjisi altyapısına entegre edilmesine öncelik verildi. RECCA bölgesel entegrasyon için bir araç oldu ancak Çin daha çok ikili ilişkilerle Afgan ekonomisini geliştirmeye odaklandı (James, 2013: 33, 34).

Pekin, Haziran 2006'da "İyi Komşuluk, Dostluk ve İş Birliği Anlaşması"nı imzalayarak diplomatik olarak Afganistan'ı geliştirme çabalarını destekledi. Bu genel bildirmede ticaret ve ekonomik entegrasyonun karşılıklı yararlarından bahsedilirken, Aynak bakır ihalesi belgesi imzalanmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Aynak madeni, Çin'in Afganistan'daki en önemli yatırımlarındandır. Bu anlaşma Pekin'i Afganistan ile ilişkileri yeniden değerlendirmeye ve Afganistan'ı ekonomik diplomasi yoluna sokmaya zorlamıştır. Böylece dönemin Afganistan Cumhurbaşkanı Karzai ve Çin Cumhurbaşkanı Hu Jintao tarafından Haziran 2012'de Stratejik Ortaklık Anlaşması imzalanmıştır. Bu sayede Ekim 2012'de Çin, Afganistan'ın Çin'den yaptığı ithalatın %95'inde tarife istisnası sağlamıştır (James, 2013: 34).

Çin, Afganistan dış politikasını ve ekonomik geleceğini yalnızca dönemin Karzai hükümetine bağlamadı. 11 Eylül'den önce Çin, Taliban ile ilişkileri normalleştirme sürecindeydi ve Molla Ömer ile bir araya geldi. Pakistan'daki Servisler Arası İstihbarat temasları yoluyla Çin, Taliban ile ilişkilerini sürdürdü. Çin, Taliban ile Afganistan hükümeti arasındaki yakınlaşmayı ve diyalogu destekledi (Small, 2012).

Pekin, 2002'den 2010'a kadar Afganistan'daki yumuşak güç projelerine 58 milyon dolar harcadı. Bunlar arasında insani yardım, sulama projesi, Kabil'de bir Konfüçyüs Enstitüsü kurulması ve bir hastane inşaatı projesi yer aldı. Bu projeler hedeflenen alanlarda önemli bir gelişme sağlasa da Çin'in Afganistan'a yaptığı yardım, uluslararası bağışlara kıyasla çok az miktardadır. 2002'den 2010'a kadar Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü, uluslararası toplumun Afganistan'a 33.46 milyar dolar bağışladığını tahmin etmektedir. Aynak bakır madeni imtiyazının bir parçası olarak Afganistan hükümetine verilen 800 milyon dolarlık bahşişle karşılaştırıldığında, Çin'in Afganistan'daki yumuşak güç çabaları oldukça düşük kalmaktadır (James, 2013: 34, 35).

Çin, Taliban ile ilişki kurmaya devam etse bile Pekin, Taliban liderliğindeki bir merkezi hükümetten yana değildir. Çin, alternatiflerin korkusuyla Orta Asya'daki otokratların sert hükümetlerini desteklemiştir. Laik Orta Asya hükümetleri düşerse, onların yerini daha fazla dini yönelimli hükümetler alabilir. Çin, Orta Asya'daki dindar hükümetlerin sayısının artmasını, Uygur içerisindeki Müslümanları harekete geçireceğinden endişelenmektedir. Bu sebeple Çin, Orta Asya'daki laik yöneticileri destekleyerek bu olasılığa karşı kendince önlem almıştır. Afganistan'da da benzer stratejilerin izleneceği ön görülmektedir (Swanström, 2011, 27-28).

ABD'nin Irak ve Afganistan'daki deneyiminin gösterdiği gibi, yerel güçlerin ısrarı büyük güçleri bertaraf etmeyi başarmıştır. Çin bu konuda temkinli hareket etmektedir. Zira herhangi bir ulusun iç işlerine karışmak aynı zamanda o ülkede bir iç çatışmanın mülkiyetini önlemek adına çok dikkatli olmak demektir. Pekin, Afganistan'ı genel dış politikası bağlamında devreye sokmuştur. Çin, askeri olarak Afganistan'a müdahale etmese de mevcut hükümetleri ekonomik kalkınma projeleriyle meşgul etmeye ve desteklemeye çalışmaktadır. Hem iç güvenlik hem de ekonomik kalkınma, güvenliğin temel bileşenlerini oluşturmaktadır (Medeiros, 2009, xix).

8. ÇİN'İN GÜVENLİK ENDİŞELERİ VE AFGANİSTAN'IN ETKİSİ

Afganistan'daki istikrarsız süreçten kendini uzak tutmayı başaran Çin, uluslararası arenada Afganistan'ın yeni hamisi olarak nitelendirilmeye başlandı. Zira Amerika ve NATO güçlerinin bölgeden çekilmesi Afganistan'ın geleceğini Çin'e bırakacağı yorumlarını ortaya çıkardı. Afganistan ve Çin ilişkilerinde etnik köken, din ve devlet faktörleri önem kazandı. Bu unsurlar arasındaki çatışma, Afganistan ve Çin hükümetlerini tehdit eden yeni unsurlar yarattı. Çin'in öncelikli amacı hem Sincan'da hem de Afganistan'da istikrarlı olmaktır. Çin, Sincan'da istikrarı sağlamak için güvenlik ve ekonomi politikasına büyük harcamalar yaptı. Zira Afganistan'daki istikrarsızlık, Sincan ve Orta Asya'daki istikrarı tehdit eder niteliktedir. Çin'in Afganistan'da istikrarı nasıl sağlayacağı hususu ise net olarak bilinmemektedir. Çin'in göç politikaları, etnik Han ve etnik Uygurlar arasındaki çatışmalar ve baskıcı ortam farklı grupları birleştirmiş durumda. Bu faktörler, Sincan'da yeni grupların oluşumunu teşvik etmekte ve bu durum Çin'i rahatsız etmektedir (Şefii, 1395, 74).

Çin'in amacı, mevcut istikrarsızlığı önlemek adına hem içeride hem de dışarıda yeni politikalar geliştirmektir. Çin'in Sincan bölgesi, Orta Asya ve Afganistan ile coğrafya, etnik köken, din ve tarih bakımından bağlantılıdır. Orta Asya'da güvenliği sağlamak adına jeopolitik rekabet oluşturulma fikri yeni değildir. Ancak Sovyetler Birliği'nin çöküşünden bu yana söz konusu durum karakter değiştirerek Çin'in Afganistan'a olan ilgisini motive eden faktörleri ortaya koydu. Rusya, askeri ve güvenlik anlaşmalarıyla Orta Asya'daki olayları şekillendirmeye çalışıyor. Son on yılda Amerika, Afganistan'daki savaş nedeniyle Orta Asya'da yeni bir rol oynamaya başladı. Bu arada Çin, ekonomik hedefleri ile batıya odaklandı, karşılığında siyasi nüfuz kazandı. Böylece kaynakları güvence altına aldı ve Orta Asya bölgesinde nüfuzunu geliştirdi. Orta Asya'nın en istikrarsız bölgesi olan Afganistan ise bölgenin geleceği ve Orta Asya'daki güç dengesi üzerinde stratejik etkilere sahip olacaktır. 11 Eylül ve Amerika'nın Afganistan'ı işgalinden bu yana Çin, kendi iç istikrarına yönelik tehditlerle başa çıkmak adına terörle mücadele konusunda Amerika ile iş birliğini vurguladı. Amerika'nın Afganistan'daki savaşı, Çin devletine ait işletmelerin Afganistan'ın maden zenginliğine yatırım yapmasına ve ulaşım altyapısında bir pay geliştirmesine izin verdi. Pekin'in Afganistan'daki yatırım hedefi istikrara dayandığından Çin, Afganistan'ın ekonomisini ve güvenliğini artırarak bu hedefe ulaşmayı hedeflemiştir. Zira Afganistan istikrarsızlaşması durumunda, Orta Asya'daki Çin etkisi de tehlikeye düşecektir (James, 2013, 37-38).

Sincan'daki muhalif unsurlar son yirmi yılda Afganistan ve Pakistan'da güvenli bir sığınak buldu. Sincan, Çin'i coğrafi olarak Orta Asya'ya bağladığından, Çin'in bölgesel kalkınma stratejisi için çok önemlidir. Çin Halk Cumhuriyeti ayrılıkçılık ile mücadele etme hususunda Sincan'ı özel bir yere koyuyor. Ancak bu politika, Sincan'da militarizasyona ve baskıya yol açtı. Çin Halk Cumhuriyeti, bölgeyi pasifize etmek için ekonomik kalkınmayı baskı olarak kullandı. Çin devletinin meşruiyeti ekonomik büyümeye, istikrara ve topraklarının kontrolünü sürdürmeye bağlıdır. Çin ise Sincan'ın varlığını istikrara bir tehdit olarak algılamaktadır (Millward, 2004, 17).

Sincan'daki istikrarsızlık söz konusu olduğunda, siyasi muhalefet hedeflerine ulaşmak için çeşitli yollar denemektedir (Krueger, 2007: 54). Çin mevcut durumunu, Uygur etnik azınlığa baskı yapma hususunda koz olarak kullanmaya çalışmaktadır. Uygur etnik azınlığının hak talepleri maalesef Çin hükümetine doğrudan iletilenmemektedir. Bu durum Sincan'daki isyancı grupların Çin'den Afganistan ve Pakistan'a kaçmalarına sebep olmaktadır (James, 2013, 40-41). Afganistan ise bu hususta Çin'in iç işlerine karışmak istemediğini açıkça ortaya koymuştur (Erman, 2019, 164).

9. AFGANİSTAN EKONOMİSİNE YÖNELİK ÇİN'İN ÇIKARLARI

Ekonomik, kültürel ve coğrafi bir kavşak olarak Afganistan, birbirini izleyen imparatorluk dalgalarından etkilenmiştir. Bu durum Afganistan'da Farsça, Peştuca ve Urduca'yı içerecek şekilde hala kullanılan geniş dil yelpazesinde açıkça görülmektedir. Ülkenin etnik ve aşiret grupları, yabancılarla iletişim konusunda güven sorunu yaşamaktadır. Ekonomi, şehir ve köylerdeki pazarlarda

ihtiyaçlarını karşılayan çok çeşitli tarım ve hayvansal ürünleri desteklemektedir. Kırsal nüfus merkezlerinde bile, kırsal nüfus için mal üreten küçük endüstriler vardır. Göçebelerin sayısı hala oldukça fazladır ve çiftçiler hayatlarını kazanmak için yıl boyunca göç etmek zorunda kalmaktadır. Bu varoluş, yüzyıllar boyunca hayatta kalmak için gerekli ürünleri üretebilmiş ve merkezi hükümetlerden bağımsız olarak faaliyet göstermiştir. Coğrafya, geleneksel yaşam biçimlerinin korunmasında önemli rol oynamaktadır. Yüksek dağlar ve derin vadiler insanları izole etmiştir. Bu durum halkın geleneklerini sürdürmelerine izin verse de Afganistan, uzun bir dış yardım geçmişine sahiptir. Bölgedeki İngiliz etkisinden önce, Afgan ekonomisi Hindistan alt kıtasına yapılan baskınlardan gelen yağmalarla desteklendi. 19. yüzyılda İngilizlerin Afganistan'a girmesinden sonra, Afgan hükümeti İngiliz İmparatorluğu ile Çarlık Rusya'sı arasında bir tampon görevi görmek gördü ve bunun için İngiliz kontrolündeki Hindistan'dan maddi yardım aldı. 1950'lerden 1980'lere kadar üst düzey Sovyet yardımı mütevazı altyapı iyileştirmeleri sağladı. Ancak Afgan ekonomisini modernleştirmede veya sanayileştirmede. Daha da önemlisi yardım, öncelikle ülkeyi geliştirmek için değil, yerel aşiret liderlerinin nüfuzunu ve sadakatini satın almak için kullanıldı. Yüksek düzeyde dış yardım, insanların ulusal hükümeti desteklemeye veya ondan çok şey beklemeye alışık olmadığı bir durum yarattı (Barfield, 2010, 9-40).

2001'den bu yana, Afgan ekonomisinin genel performansı ve hükümetin enflasyonu kontrol etmesi övgüye değer görünüyor. Afgan ekonomisi 2001 yılından bu yana yılda yaklaşık %9 oranında büyüdü ve enflasyonu nispeten dengede tutmayı başardı. Fakat bu olumlu ekonomik göstergeler sadece yüzeyseldir. Yüksek düzeydeki yardımlar ve güvenlikle ilgili harcamalar Afganistan ekonomisini destekledi ancak bu durum genel ekonomik büyümeyi temsil etmiyor. Gelecekteki ekonomik performansın diğer göstergeleri daha da endişe vericidir. Afganistan, diğer çatışma sonrası ülkeleriyle karşılaştırıldığında hukukun üstünlüğü, hükümetin etkinliği, yolsuzluğun kontrolü ve siyasi istikrar konularında çok az ilerleme kaydetmiştir. Bu faktörler, 2014'teki NATO geçişinden sonra Afgan ekonomisinin sürdürülebilirliği ve geleceği konusundaki belirsizliği artırmaktadır (The World Bank, 2012: 1-7).

Afganistan'daki NATO varlığı, Afgan ekonomisini büyük ölçüde olumsuz etkiledi. Dünya Bankası, Afgan ekonomisinin %97'sinin yabancı askeri varlıkla ilgili olduğunu tahmin ediyor (James, 2013, 53-54). Hükümete yapılan yardım ve güvenlikle ilgili yardımlar, 2011 yılında Afganistan'da gayri-safi yurtiçi hasılanın %47,5'ini oluşturuyordu. Hükümete yapılan yardımın hızla düşmesi, hükümet bütçesini ciddi şekilde etkileyebilir ve güvenlik güçlerine ücret ödenmemesi durumunda istikrarsızlığa yol açabilir gibi görünüyor (The World Bank, 2012, 28).

Tablo-2. Afganistan'da gsyih'nin yüzmesine oranla yasal afyon üretimi 2004-2011 (Zyck, 2012: 19).

Yıllar / miktar / yüzde
2004: 0,7 (üretici fiyatı USD milyon) / 2,8 (ihracat değeri USD milyon) / GSYİH'nin yüzdesi %50
2005: 0,6 (üretici fiyatı USD milyon) / 2,7 (ihracat değeri USD milyon) / GSYİH'nin yüzdesi %40
2006: 0,8 (üretici fiyatı USD milyon) / 3,1 (ihracat değeri USD milyon) / GSYİH'nin yüzdesi %40
2007: 1 (üretici fiyatı USD milyon) / 4 (ihracat değeri USD milyon) / GSYİH'nin yüzdesi %42
2008: 0,8 (üretici fiyatı USD milyon) / 3,8 (ihracat değeri USD milyon) / GSYİH'nin yüzdesi %25
2009: 0,4 (üretici fiyatı USD milyon) / 2,7 (ihracat değeri USD milyon) / GSYİH'nin yüzdesi %20
2010: 0,7 (üretici fiyatı USD milyon) / 1,4 (ihracat değeri USD milyon) / GSYİH'nin yüzdesi %8
2011: 1,4 (üretici fiyatı USD milyon) / 2,6 (ihracat değeri USD milyon) / GSYİH'nin yüzdesi %15

Tabloda da görüldüğü üzere Afganistan'da afyon üretiminin üretici fiyatı ve ihracat değeri artış göstermesine rağmen gayri-safi yurtiçi hasıla oranları azalmıştır. Bu da ürünün piyasadaki ekonomik değerinin yıllara bağlı olarak giderek azalması ve Afganistan ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi anlamına gelmektedir. Bu durum mevcut olumsuz gidişata yenisini eklemiştir. Zira afyon ticareti ülkenin en önemli gelir kaynakları arasında yer almıştır.

2012'de ise Tokyo Bağışçılar konferansı, Afganistan'a 16 milyar dolar vermeyi taahhüt etti ancak bunun ne kadarının ödeneceği hususu belirsiz kalmış durumdadır. Konferans, dönemin Afganistan'a bağışlanan her 8 milyar dolardan 1 milyar doların yolsuzlukla kaybedildiğini vurgulamıştır. Yolsuzluktan kaynaklanan kayıp endişe verici olsa da yasadışı Afgan ekonomisi, yasal ekonominin büyüme ve sürdürülebilirlik potansiyelini elinden aldı. Artan afyon üretimi ekonomik kalkınmayı olumsuz etkiledi. Yasadışı uyuşturucu ve silah kaçakçılığının yıllık 12 milyar dolarlık bir bütçeye ulaştığı tahmin ediliyor. Yasa dışı faaliyetler hükümetin meşruiyetini tüketirken, yasal altyapı ve madencilik projelerinin aktif olması düşünülüyor. NATO güçlerinin ayrılması ve büyük projelerin

yakın gelecekte devreye girmemesi nedeniyle Afganistan, diğer gelirleri ön planda tutuyor (James, 2013, 54).

10. ÇİNLİ ŞİRKETLERİN AFGANİSTAN'LA İLGİLENME SEBEPLERİ

Çin, geniş ilgi alanları ve gereksinimleri ile hızla büyüyen farklı bir ekonomiye sahiptir. Çin'in ihracata yönelik büyümesi nedeniyle, Çin'in devlet destekli kalkınma bankaları aracılığıyla projeleri finanse etmek için kullandığı büyük bir yabancı rezerv para birimi stoku mevcuttur. Bu bankalar, Çin'in Kamu İktisadi Teşkilatlarının (KİT) büyük projeleri finanse etmesi için sermayeye kolay erişimlerini sağlıyor. Afganistan hükümeti Aynak bakır yataklarını ihaleye açtığında, Çin Metalürji Şirketi (MCC) ile Jangxi Bakır Şirketi (JCC) diğer tüm rakiplerini geride bırakmalarını sağlayan finansal varlıklara erişebildi. Erica Downs'ın "Çin Afganistan'a Alım Yapıyor" başlıklı makalesinde belirttiği gibi, MCC ve KİK'nin başarılı teklifi, Çin tarafından yönetilen Afganistan'a açık bir katılım politikasının sonucu olarak değil, daha çok yapısal faktörlerin sonucu olarak nitelendiriliyor (Downs, 2012, 67-80).

Çin'in devlet bankalarının baş politikası, yabancı ülkelerde kaynak temin eden şirketlere uygun koşullarda kredi vermektir. MCC ve JCC, varlıklarını çeşitlendirmenin yollarını arıyorlardı ve MCC, Pakistan'daki Sandiak bakır/altın madeninde zaten deneyime sahipti. Bu durumda, MCC ve KİK, Çin'in Afganistan'a müdahalesinin yolunu açtı. Çin, Afganistan'ın maden zenginliğini geliştirmeye odaklanan tek ülke değildir. Dünya Bankası, 2002 yılında Afganistan'daki madencilik beklentileri hakkında bir rapor yayınladığından beri Aynak madeninin geliştirilmesinde önemli rol oynamıştı. Birçok uluslararası kuruluş Afganistan'ın maden zenginliğini geliştirmek için fon bağışlamaya ve en iyi uygulamaları gerçekleştirmeye çalıştı ancak Maden Bakanı Mohammad Adel, Aynak ihalesinin MCC'ye verilmesini sağlamak için kontrolü ele aldı ve süreci yönetti. Çok taraflı kurumlar Afganistan'da kalkınmayı teşvik etme girişimlerinde bulunsa da uluslararası örgütler de bu hususta başka roller üstlenmiş durumdadır (James, 2013, 58).

Çin ve Şanghay İş Birliği Örgütü (SCO), Afganistan ekonomisinin yasadışı yönleri konusunda derin endişe duyuyorlardı. ŞİÖ, Mart 2009'da Afganistan hakkında, Afganistan'dan gelen uyuşturucu ve terör akışını durdurmaya odaklanan özel bir konferans düzenledi. Ancak bu konferanstan önemli bir sonuç çıkmadı (Declaration of the special conference, 2009).

11. AFGANİSTAN'DA ÇİN YATIRIM ÖRNEKLERİ

Çinli KİT'ler Afganistan'daki maden ve hidrokarbon zenginliğini gözetimine aldı ve bunlardan yararlanmak için harekete geçti. Robert Kaplan, New York Times'a şöyle yazmıştı: "*Sorun şu ki; Amerika kanını ve hazinesini feda ederken, Çinliler faydasını görecektir.*" Çin yatırımını sömürücü olarak görmek mümkün ama bu tanım tam olarak doğru bir değerlendirme gibi gözükmemektedir. Andrew Small'un belirttiği gibi, "*Çin, Afganistan'da Batı askeri varlığı olmadan, muhtemelen daha fazla para kazanacaktı. Onlar, ekonomik projelerini korumanın en iyi yolu olarak bir [ABD] güvenlik şemsiyesi görmüyorlar.*" Bu argüman, Amerika Birleşik Devletleri ve Çin'in Afganistan'da sahip olduğu farklı görüşlerin ve ortak hedeflerin özüne iniyor. Her iki ülke de güvenlik, istikrar ve ekonomik kalkınma peşinde olduğunu açıkça dile getiriyor. Ancak her ikisi de bu faktörlerin farklı bir sırayla başarılması gerektiğine inanmaktadır (James, 2013, 73).

2013'ün sonuna kadar Amerika'nın Afganistan'daki operasyonları, güvenlik ve yeniden yapılanma çabaları için 641.7 milyar dolar harcadığı tahmin ediliyor (Downs, 2012: 76). Dönemin Afganistan Devlet Başkanı Eşref Gani'nin 2014 senesinde Çin'e yaptığı ziyarette Pekin yönetiminin barış görüşmelerine başlama isteğine olumlu bakması iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere de olumlu bir şekilde yön vermiştir (Erman, 2019: 168). Çin'in Afganistan politikaları ve yaptığı ekonomik yardımlar onun küresel güç olma yolunda etkinliğini artırabilir gözüküyor. Zira Çin'in son yıllarda çeşitli bölgelere yaptığı yardımlar ve edindiği tecrübe Afganistan için de önemli bir dönüşümün göstergesi gibi gözükmektedir (İstikbal, 2021, 6).

Çin bölgesel olmaktan çıkıp küresel bir politika izlemek ve bunu daha çok ekonomik projelerle oluşturmak amacıyla birtakım stratejiler geliştirmiştir. Bu hususta eski İpek Yolu'nu canlandırma projesi olarak adlandırılan "Bir yol bir kuşak projesi" Çin'in en fazla ihraç ettiği madde olan ipeği Orta Asya'ya ve oradan da Arap coğrafyasına ulaştırmak için meydana getirdiği ticaret yolları ağının modern şekli olarak değerlendirilmektedir. Dönemin Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, 2013 senesinde Endonezya ve Kazakistan'a yaptığı resmi ziyaretlerde İpek Yolu Ekonomik Kuşağı'nın ve 21. yüzyıl Deniz İpek Yolu'nun gerçekleştirilmesini gündeme getirmiştir. Bu proje, ekonomik iş birliği genelinde

dünyanın en büyük platformu olmasının yanı sıra sosyal, siyasi ve kültürel açılardan da önem arz etmektedir. Projesi sayesinde demiryolları, karayolları ve boru hatları aracılığıyla Çin'i önce doğrudan Afganistan'a oradan da Orta Asya, Batı Asya ve Güney Asya'nın belli bölümlerine ve Avrupa'ya bağlamayı amaçlamaktadır. Bu sebeple Afganistan'ın mevcut siyasi istikrarı ve güvenliği Çin için ayrıca önem teşkil etmektedir. Mevcut projede Afganistan'ın da bir şekilde yer alması ihtimali ise projenin güvenliği ve işlerliği açısından gerekli olabilir. Bu hususta bir yol bir kuşak projesi bölge güvenliği ve istikrarlı ekonomik faaliyetler açısından önem teşkil eder (Balcı, 2018, 2-6).

Başka bir bölgede, Afrika'da etkinlik sahasını genişletebilmek adına Çin'in kullandığı iki ana strateji mevcuttur. İlk olarak Çin, kendisini geliştirmekte olan bir ülke gibi göstererek siyasi etki kazanmaktadır. İkincisi, Çin'in ekonomik kalkınma modeli Afrika ülkelerini cezbediyor. Çünkü yardım ve yatırıma bağlı Batı kısıtlamalarına güvenmiyor. Eleştirmenlere göre Çin'in yatırımlara kısıtlama getirmemesi, Darfur, Sudan'dakiler gibi vahşet işleyen hükümetleri destekliyor, ancak Çin'in başka bir devletin içişlerine karışmama, egemenliğe saygı duyma normlarına uyuyor. Devletlerin iç işlerine karışmaması nedeniyle Çin, ahlaki açıdan kör bir yatırımcı olarak tasvir edilebilir. Çinli şirketler, insani kaygılar yerine ticarete önem veriyor gibi görünüyor. Çinli iş adamları, bir hükümetin merkezi bir ekonomide otoriter mi yoksa kapitalist bir ekonomide demokratik mi olduğunu umursamıyor. Çinli şirketler anlaşmaların içeriğini vurguluyor. Pekin, Afrika hükümetlerini Çinli firmalarla iş birliği yapmaları için destek veriyor. Bunlar, altyapı ve geliştirme projeleri için koşulsuz krediler şeklinde öne çıkıyor. Pekin, bu kredilerin petrol gibi imtiyazlarla geri ödenmesini kabul ediyor. Çin İhracat-İthalat Bankası geleneksel krediler sunduğunda, sunulan koşullar IMF veya Dünya Bankası tarafından sunulanlardan daha iyi gibi görünüyor. Devlet fonlarıyla desteklenen Çin'deki KİT'ler, ev sahibi ülkelere daha yüksek telif oranları sunuyor ve taşeronluk işlerinin %30'unun yerel firmalar tarafından yapılacağını garanti ediyor. Sermayeye ucuz ve kolay erişim, tercihli sözleşmeler ve emtia tarafından finanse edilen altyapı geliştirme, Çin'i kısa bir süre içinde Afrika'da önemli bir oyuncu haline getirmiş durumda ve aynı süreçlerin Afganistan için de gerçekleşmesi bekleniyor (Sazmend, 1393, 22-24).

Afganistan'daki gelecekteki Çin yatırımları için geçerli olabilecek başka bir model, Çin'in Sincan'ı pasifize etmek için geliştirme konusundaki deneyimiyle ilgilidir. Pekin, son 20 yılda merkezi hükümet tarafından yönetilen iki ekonomik kalkınma programından yararlandı. Özel ekonomik bölgeler, eyaletleri geliştirmeyi başardı ve büyük miktarlarda doğrudan yabancı yatırımları çekti. Kuzey-Batı'yı açma kampanyası, 1990'ların başında Sincan problemlerinin patlak vermesinden sonra başlatıldı. Kampanyanın birden fazla hedefi vardı ve yalnızca Sincan'a odaklanmadı; eş zamanlı olarak, Güney-Batı'yı açmak için bir kampanya geliştirildi. Batı'yı Açın'a yönelik yeni kampanya, ekonomik kalkınmada güçlü bir merkezi hükümet rolünü teşvik etti ve Çin'in iç kesimlerindeki yoksullara popülist bir ilgi gösterdi (Holbig, 2004, 337-352).

Şu anda Sincan için ilk önceliğin ekonomisini geliştirmek olduğuna dair bir inanç var. Bu insanlar, Sincan'ın ekonomisi geliştikten sonra yaşam standartlarının iyileşeceğine ve böylece istikrar sorununun doğal olarak çözüleceğine inanıyor. Bu inanç yanlış ve tehlikelidir. Ekonomik kalkınma milliyetçi tehditleri ortadan kaldıramaz ve onların anayurttan ayrılıp bağımsızlık arayışına girmelerini engelleyemez. Pekin, Çin'deki etnik azınlıklarla mücadele tecrübesini Afganistan'daki etnik gruplarla başa çıkmada faydalı kullanmak istiyor. Afganistan hiçbir şekilde Pekin'in tek dış politika odağı olmasa da Orta ve Güney Asya için uzun vadede Çin'e fayda sağlayacak olan gelecekteki ekonomik entegrasyon potansiyelini temsil ediyor (James, 2013, 77-79).

12. SONUÇ

Çin ile Afganistan'ın bölgesel ilişkileri yeni olmasa da bu ilişkiler kısa süre içerisinde birçok kez yeniden şekillenmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra bölgedeki boşluğu Amerika Birleşik Devletleri doldurmaya çalışmıştır. Amerika'nın bölgede uzun müddet izlediği politikalar onu bölgede kalıcı olmanın aksine birtakım olumsuz politikalara itmiştir.

Çin'in bölgedeki varlığı Rusya'nın ve Amerika'nın bölgedeki varlığına bir alternatif niteliğindedir. Ancak Çin bölgede işgalci olmaktan ziyade farklı politikalar izleyerek ilişkileri geliştirmeye çabalamıştır. Bunlardan en önemlisi ekonomik ilişkilerdir. Çin'in bölgeye yaptığı ve yapmayı planladığı yatırımlar onu Afganistan halkı ve hükümeti nazarında farklı bir yerde konumlandırmıştır. Bunun yanında Çin'in yükselen bir güç olması ve küresel bir güce dönüşme çabaları Afganistan'ı da bir anlamda Çin'e yaklaştırmıştır. Zira Amerika'nın bölgedeki varlığı, Afganistan ile kişisel ilişkilerinden ziyade NATO'nun bölgeye yerleşmesi amacıyla atılmış adımlar olduğu anlaşılmaktadır. Çin ise Amerika'nın bu varlığına karşı bölgede söz sahibi olabilme adına ekonomik avantajları

kullanmıştır. Geliştirilen bu ilişkiler Afganistan'ı nispeten normalleştirdiği gibi Çin'i de bölgede söz sahibi olma adına önemli bir konuma taşımıştır. Bunun yanında Afganistan'daki hammadde kaynakları, Çin'in ekonomik anlamda çıkarlarını olumlu etkileyecek etkenler arasındadır.

Çin-Afganistan ilişkilerini bir başka boyuttan ele alacak olursak, Çin'in Sincan bölgesini iyi analiz etmek gerekir. Uygur Özerk Bölgesi'nin Afganistan ile aynı dini-mezhebi tabanda olması ve Afganistan'daki aşırı dini grupların güçlenmesi Çin'i endişelendirmiştir. Çin, bu oluşumun Sincan Özerk Bölgesi'ni etkilemesinden çekinmektedir. Bu sebeple Çin, Afganistan'ı hem kontrol altında tutabilmek hem de bölgeden çıkar elde edebilmek adına ekonomik unsurlara ağırlık vermiş ve bunun üzerine bir siyaset geliştirmiştir.

Çin, Afganistan'ın aşırı dinci gruplar ve diğer radikaller için yeniden güvenli bir alan haline gelmesi istenmemektedir. Ayrıca Afganistan'daki uyuşturucu üretimi ile ticaretinin de durdurulmasını savunur. Zira bölgedeki aşırı dinci grupların ve terör ağlarının çoğu uyuşturucu kaçakçılığında gelen para ile desteklenmektedir. Afganistan'da terörizmin, dini aşırılığın ve uyuşturucu üretiminin artması, Çin'in Afganistan içindeki ekonomik çıkarlarına zarar verebilir.

Afganistan'daki mevcut istikrarsızlık ve uyuşturucu meselesi artık uluslararası bir soruna dönüşmüş durumdadır. Bu sorunlar hem bölge hem de dünya güvenliğini olumsuz etkileyebilir bir duruma dönüşmüştür.

Afganistan, Çin açısından hem hammadde hem güvenlik yönünden büyük önem teşkil etmektedir. Özellikle "bir yol bir kuşak" projesiyle küresel ekonomik alanda kendini göstermek isteyen Çin, bu hususta Afganistan'ın rolünü göz ardı edememiştir. Bu sebeple Çin, ekonomik ve askeri ilişkileri devreye sokarak Afganistan'da daha etkin bir konuma gelmeye çabalamaktadır. Zira bu ilişkiler bölge güvenliğinin yanı sıra bölge ekonomisini de olumlu yönde etkileyebilecek potansiyele sahiptir.

KAYNAKÇA

- Afganistan ülke raporu. (2017). *T. C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği*.
- Balcı, Z. (2018). Çin'in yeni ipek yolu projesi. *İnsamer*, (52), 1-9.
- Barfield, T. (2010). *Afghanistan: A Cultural And Political History*. Princeton: Princeton University Press.
- BBC News China. (23 September 2012). *China and Afghanistan Sign Economic and Security Deals*, <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-19693005> 14. 03. 2022.
- Benyal, A. (1397). *Proje-yi İntikal-i Gaz-i Türkmenistan, Afganistan, Pakistan ve Hind ve Nakş-i An der Emniyet-i Milli-yi Afganistan*. Kâbil: Merkez-i Milli Tahkikat-i Palisi Hemkar-i Bonyad-i Konrad Ednevar (National Centre for Policy Research).
- Declaration of the Special Conference on Afghanistan Convened Under the Auspices of the Shanghai Cooperation Organization. (2009). <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/847> 19.01.2022, Moscow.
- Downs, E. (2012). China buys into Afghanistan. *SAIS Review*, 32(2), 65-84.
- Dutta, S. (1998). China's emerging power and military role: Implications for South Asia. *In China's Shadow*, Washington, 91-114.
- Ehsan, M. (2013). Afghanistan-China relations 1955-2012. *Himalayan and Central Asian Studies*, 17(3-4), 230-251.
- Ergüven, S. (2016). Uluslararası hukuk açısından güvenlik kavramının teorik temelleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65(3), 771-835.
- Erman, K. (2017). Jeopolitik teoriler ve Afganistan. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(11), 394-420.
- Erman, K. (2019). Çin Halk Cumhuriyeti politikasında Afganistan. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 42, 154-176.
- Gökırmak, M. (2011). Afganistan: Bölgesel rekabet ve yeni açılımlar. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 7(13), 7-42.

- Holbig, H. (June 2004). The emergence of the campaign to open up the west: Ideological formation, central decision making and the role of the provinces. *The China Quarterly*, 178, 335–57.
- Huasheng, Z. (2012). *China and Afghanistan: China's Interests, Stances, and Perspectives*. Washington DC: Center for Strategic and International Studies.
- Huda, M., Ali, S. (2017). Energy diplomacy in south Asia: Beyond the security paradigm in accessing the tapi pipeline project. *Energy Research & Social Science*, 34, 202-213.
- İstikbal, D. (2021). Çin'in Afganistan politikası, fırsatlar ve riskler. *SETA Analiz*, 355, 2021.
- James, B. (2013). *China's interests in Afghanistan: Current projects and future prospects*. Naval Postgraduate School Thesis, Monterey, California.
- Krueger, A. (2007). *What Makes a Terrorist: Economics and the Roots of Terrorism*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Medeiros, E. (2009). *China's International Behavior*. Santa Monika: Project Air Force.
- Millward, J. (2004). *Violent Separatism in Xinjiang: A Critical Assessment*. Washington, DC: East-West Center.
- Quwam, A. (2008). *Usul-i Siyaset-i Harici ve Siyaset-i Beynilmilel*. Tahran: Samt Neşriyyat.
- Sazmend, B. (1393). Çin; eber kudret şoden ve çaleşha-yi an. *Faslname-yi Mutalaat-i Siyasi*, 7(25), 1-27.
- Small, A. (2012, October 3). *China's Afghan moment*. Foreign policy. http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/10/03/chinas_afghan_moment 17.02.2022.
- Swanström, N. (2011). *China and Greater Central Asia: New Frontiers? Central Asia–Caucasus Institute and Silk Road Studies Program*. Washington DC: Johns Hopkins University-SAIS.
- Şaran, T. (2022). *Afganistan pes ez 2021 Tehacom Ber Arzuha ve Cah-i Talebi Mintika-yi Çin veya Çaleşha-yi Emniyeti*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Şefii, N. (1395). Tabyin-i diplomasi-yi cedit-i hemsayegi-yi Çin nisbet be Afganistan. *Faslname-yi Asya-yi Merkez ve Kafkas*, (94), 71-102.
- The World Bank (May 2012). *Afghanistan in transition: looking beyond 2014. 2: Main Report*.
- Wallace, C. *China, Not U.S., Likely to Benefit from Afghanistan's Mineral Riches*. Anti-Corruption Commission, <https://www.acc.org.bt/?q=node/142> 12. 01. 2022.
- Zyck, S. (2012). Opium poppies & the Afghan economy. *Civil-Military Fusion Center, Counter Narcotics in Afghanistan*, 17-27.